

קדמוניות ה'קדיש'*

תקציר

נתווה רצף היסטורי להתפתחות ה'קדיש' כדוקסולוגיה יהודית – כחשוב לאמירה וכתפילה בבתי-הכנסת, בבתי-המדרש ובבתי-העלמין. הוראת-תורה הייתה קיימת בבתי-כנסת בזמן המקדש, ולאחר החורבן נשתרשה עניית "יהא שמייה" לאחריה. התנאים והאמוראים החשיבו עניית "יהא שמייה", ומכאן נוצר ה'קדיש', המזכה את הרבים בעניית "יהא שמייה".

ה'קדיש' נכתב בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית, שבה נאסרה קריאה והוראה של תושב"ע, אולם פרוחה כתיבת פיוטים בעברית ובארמית. פיוט ה'קדיש' הביא לעניית "יהא שמייה", כאשר זו לא התאפשרה לאחר הוראת-תורה – תוך זיכרון של עניית "ברוך שם" במקדש ביום הכיפורים. שמות מחבר ה'קדיש' ומקדשו – לא נשתמרו, והטקסט – מקורו בתפילות-יחיד ובפסוקים.

התפילה מופיעה כקנונית לציבור לראשונה בתקופת-הגאונים, בארץ-ישראל ובבבל. אז נתמסדה אמירת 'קדיש' לאחר לימוד-תורה, ועל-ידי השי"ץ לאחר 'צידוק-הדין' בלוויית – תוך זיכוי הרבים בעניית "יהא שמייה" כחלק מקבלת-הדין. בימי-הביניים החלה אמירת 'קדיש' על-ידי בנים אבלים בבתי-העלמין ובתפילות על מנת לזכות את הרבים בעניית "יהא שמייה" – ככפרה על ההורים שנפטרו. מסורות אלה החלו באשכנז והועברו לספרד, ומשם – לארץ-ישראל.

* **מילות מפתח:** קדיש; דוקסולוגיה; קדיש-יתום; יהא שמייה; זיכוי-הרבים; כפרה.

מבוא

תפילת ה'קדיש' לסוגיה השונים מהווה חלק אינטגרלי של התפילה הקנונית היהודית ההלכתית. הדבר בא לידי ביטוי בצורך במניין-גברים לשם אמירתה. ייחודו של ה'קדיש' הוא בהיותו תפילה בעלת מספר תכליות, שאינן קשורות זו בזו, ועל-כן חוזרת התפילה על עצמה במהלך התפילה בגרסאות שונות, וזאת – כאשר חציה הראשון ('חצי קדיש' או 'קדיש קצר') משותף לכולן: תפילה לאחר סיום קטעים בתפילה, שמקורם בתורה שבעל-פה, או לאחר לימוד-תורה שבעל-פה ('קדיש דרבנן' או 'קדיש על ישראל'); הפרדה בין חלקי תפילה ('חצי קדיש', 'קדיש זוטא' או 'קדיש קצר'); סיום סדר-התפילה ('קדיש שלם', 'קדיש בתרא', או 'קדיש תתקבל'); אמירה בטקסי-לוויה ('קדיש איתחדתא', הנאמר גם בסיום לימוד מסכת ב"ש) ואמירה על-ידי אבלים

* תודת המחבר – לד"ר משה לביא ולד"ר אורי ארליך על הערותיהם ועל הצעותיהם. האחריות על הכתוב במאמר זה היא בידי המחבר בלבד.

בסופי-תפילות ולאחר פרקי-תהילים נבחרים ('קדיש יתום' או 'קדיש יהא שלמא').

ייחוד נוסף של ה'קדיש' הוא בהיותו התפילה הקנונית היחידה, הכתובה בשפה הארמית.¹

בנוסף, מתאפיין ה'קדיש' גם בכך שהוא כתוב בגוף שלישי ומתייחס רק פעם אחת לשם האל ('קודשא בריך הוא' [=הקב"ה]), וזאת – אף-על-פי שהתפילה עוסקת בקדושתו של שמו. ככזו, יכולה היתה התפילה להיקרא על שם נושאה "שמיה" (שמו), אולם היא קרויה על שם נושאה "קדיש" (קדוש); אולי משום שקדושת שמו של האל היא עיקר תוכנה, ולא עצם שמו של האל.

למרות מרכזיותה של התפילה ותכונותיה הני"ל – אין ידע ישיר על שום יסוד מיסודות חיבורה והתקדשותה: על זמן חיבורה וזמן התקדשותה; על מקום חיבורה; על סבת חיבורה והתקדשותה; על זהותם של מחברי התפילה ברבדיה השונים ועל מקורות לשוניים לתוכנה. יסודות אלה לא נידונו עד עתה באופן שיטתי, פרט ליסוד האחרון, שהוא, כאמור, המקורות הלשוניים לתוכנה של התפילה.²

מטרתו של מאמר זה היא להציע כיוונים לכל אחד מההיבטים הני"ל על בסיס מקורות קיימים ועל בסיס ההקשרים ההיסטוריים של התקופות מימי הבית השני ועד הגאונים. ה'קדיש' מתועד בתקופת-הגאונים לראשונה – כתפילה קנונית, הן בארץ-ישראל³ והן בבבל.⁴

סדר-הדיון בשאלות אלה להלן יהיה לאורך תקופות היסטוריות, על מנת לבחון את ההתפתחויות, הנוגעות לתפילה עצמה ולהקשריה ההיסטוריים. נקדים עיון קצר במהותה הכללית של התפילה.

1. מהותו הכללית של ה'קדיש' בסדר-התפילה: דוקסולוגיה

אפיון בסיסי של ה'קדיש' הוא התדירות הרבה של אמירתו/שמיעתו במהלך כל סדר-תפילה בציבור, ותדירות זו מוליכה למושג הדוקסולוגיה. דוקסולוגיה, במובנה הרחב, היא מזמור תהילה לאל, החוזר על עצמו, אם בתוך מזמור גדול יותר, ואם במהלך סדר-תפילה. כמעט בכל העדות הנוצריות התקבלו שתי דוקסולוגיות, גדולה וקטנה, המהללות את השילוש הקדוש ומסתיימות בעניית אמן. מקובל להניח, כי בתחילתן היללו הדוקסולוגיות הנוצריות את האל בלבד, וכי מקור הרעיון של אמירת דוקסולוגיה הוא בבתי-הכנסת.⁵ האפיונים הצורניים של דוקסולוגיה (עניית אמן וחזרתיות המהלך בסדר-התפילה) – מאפשרים לראות דוקסולוגיה גם ב'קדיש'.⁶

למושג דוקסולוגיה יכולות להיות משמעויות מצומצמות יותר:

1. א' שנאן, 'לתפילת הקדיש', י' רוטה וי' דוד (עורכים), **תום ותהום: תפילת הקדיש בספרות העברית**, תל-אביב תש"ע, עמ' 16-25.
2. הנושא נדון בשעתו על-ידי צ' קארל, **קדיש: מראשית יצירת תפלה זו עד שקבלה את הצורות הנוכחיות**, לכוון תרצ"ה, ועל-ידי D. De Sola Pool, **The Kaddish**³, Jerusalem 1964.
3. **מסכת סופרים**, מהדורת מ' היגר, ירושלים תש"ל.
4. עמרם גאון, **סדר רב עמרם גאון**, מהדורת נ"ב קורונל, ירושלים תשכ"ה.
5. A. Fortescue, 'Doxology', **The Catholic Encyclopedia**, New York 1909, Retrieved from <http://www.newadvent.org/cathen/05150a.htm>
6. L. Wieseltier, **Kaddish**, New York 2000, p. 28; D. Telsner, **The Kaddish: Its History and Significance**, Completed and edited by G. A. Sivan, Jerusalem 1995.

Pool⁷ סובר, כי עניית "יהא שמייה" לאחר דרשת אגדה, שהיא מקורו של ה'קדיש', מהווה חתימה דוקסולוגית.

היינמן,⁸ לעומת זאת, מביא דעות שונות, כי דוקסולוגיה צריכה לכלול מילות-כבוד או מלכות, ועל-כן יש בתפילה היהודית ככלל – **יסודות** דוקסולוגיים בלבד, ואין בה דוקסולוגיה במובן המלא-הנוצרי. מילות-הכבוד/המלכות – באות לידי ביטוי באמירת "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", או בעניית "יהא שמייה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא" ב'קדיש'.

ה'קדיש' – כדוקסולוגיה – נותן לתפילות-הציבור היהודיות קצב כפול, הן פנימי, ל'קדיש' עצמו, והן כללי, לסדר-התפילה כולו. ל'קדיש' עצמו יש קצביות באמצעות עניית "אמן" על-ידי הציבור מספר רב של פעמים במהלך אמירתו. לסדר-התפילה כולו, האמירה החוזרת של ה'קדיש' כדוקסולוגיה – מביאה להדגשתו של מוטיב מרכזי, החוזר על עצמו במהלך התפילה מספר פעמים, והוא הרעיון של קידוש-שמו של האל. מוטיב זה קשור בציווי בויקרא (כב 32): "ולא תחללו את שם קדשי, ונקדשתי בתוך בני ישראל. אני ה' מקדשכם". הקישור בין תפילת ה'קדיש' למוטיב מקראי זה – נזכר לראשונה על-ידי ר' אברהם בן יצחק ("הראב"ד השני") מנרבונה שבפרובנס של המאה ה-12. לדעתו, הקשר הזה למצווה המקראית מספק גם הסבר לצורך במניין לאמירת ה'קדיש'. אמירתו של ה'קדיש', המקדש את שם האל, דומה לאמירתה של ה'קדושה', המקדשת את האל עצמו (והמהווה חלק מתפילת-ה'עמידה'). על-כן, החיוב במניין לאמירת 'קדושה' (משנה מגילה פ"ד מ"ג) חל גם על אמירת-קדיש'.⁹

הדוקסולוגיה הכפולה של ה'קדיש', זו "הפנימית" (עניית-אמן במהלך אמירתו/שמיעתו), וזו "החיצונית" (חזרה על הקדשתו של שם האל על-ידי אמירה/שמיעה של 'קדישים' רבים במהלך סדר-תפילה) – מועצמת על-ידי רב-תכליתיותו של ה'קדיש', המביאה לכך שסוגי 'קדיש' שונים נאמרים/מושמעים במהלך סדר-התפילה. אולם התדירות הרבה של אמירת-ה'קדיש' – נוצרה כתוצאה מתוספת של סיבות לאמירתו במהלך-הדורות, שלוותה, כאמור, בתצורות שונות של מבנהו, ובמיוחד – הוספתו של 'קדיש-האבלים' ('קדיש-יתום'), שנוסף בהדרגה רק החל מהמאה ה-12. על-כן, הסיבה הראשונית לחיבורו של ה'קדיש' ולהקדשתו אינה בהכרח נובעת מהיותו דוקסולוגיה, וה'קדיש' מהווה דוקסולוגיה בהתבוננות רטרוספקטיבית בלבד. כאמור, ננסה לעמוד על סיבות אפשריות לחיבורו ולהתקדשותו של ה'קדיש' בהמשך.

2. ימי-הבית השני והתפתחותה של הוראת-תורה לרבים

כפי שנראה בהמשך, ה'קדיש' נוצר בעקבות מנהג, שרווח קודם לחיבורו, שעל-פיו ענה הציבור "אמן יהא שמייה רבא וכו'" לאחר הוראתם של דברי אגדה על-ידי רב/חכם. יסודם של דברים קיים אפוא בנוהג להוראת-תורה ברבים.

נתבונן אפוא תחילה, מתי והיכן החלו ללמד תורה ברבים. עדות חד-משמעית ראשונה, שאינה מבוססת על מדרשים של פסוקי-מקרא, נמצאה ב"כתובת תאודוטוס", שנתגלתה בגבעת-העופל

7. Pool (footnote 2), p. 8.

8. י' היינמן, **התפילה בתקופת התנאים והאמוראים: טיבה ודפוסייה**,² ירושלים תשכ"ו, עמ' 6-85.

9. כת"י אוסף גינצבורג 566, מצוטט על-ידי Wieseltier (לעיל הערה 6), עמ' 30; ראו גם קארל (לעיל הערה 2).

שבירושלים על-ידי הארכאולוג היהודי-צרפתי, ריימון וייל, בשנת 1913.¹⁰

הכתובת ביוונית מציינת כך :

תיאודוטוס בן וטנוס כהן וראש בית-הכנסת בן ראש בית-כנסת נכדו של ראש בית-כנסת בְּנָה את בית-הכנסת לשם קריאת התורה והוראת מצוות, ואת האכסניה והחדרים ומתקני המים לשם אירוח הנצרכים מן הנכר שאותו יסדו אבותיו והזקנים וסימונידס.

על-פי הגופן היווני של הכתובת היא תוארכה למאה הראשונה לפנה"ס או לזו שאחריה. הכתובת מציינת במפורש "הוראת-מצוות" בבית-הכנסת ("סינגוגסי"), שנוסד בידי סבו של תאודוטוס, או, לחלופין, שהסב והאב היו ראשי-בתי-כנסת אחרים, כנראה, בירושלים. סביר להניח, כי מוסד-בית-הכנסת שימש כמקום להוראת-תורה לעולי-הרגל, ואולי – גם לתושבי העיר, בבית-כנסת זה או באחרים, כבר במאה הראשונה לפנה"ס.

חשוב להדגיש, כי הוראת-תורה בציבור במקום ייעודי לכך – התקיימה בירושלים, כבר כמאה שנה לפני החורבן. בית-הכנסת בתקופת-הבית היה אפוא בית-מדרש (עם או בלי תפקוד של בית-הארכה). עניינת "יהא שמיה" על-ידי הציבור לאחר דרשה בדברי-אגדה בתקופות מאוחרות יותר, שאליה נתוודע בקטע הבא, בבית-כנסת מסוג זה – משמעה: תפילה של בית-מדרש, שהועתקה אחר כך לתפילות הקנוניות בבית-הכנסת כבית-תפילה.¹¹

עדויות נוספות על הוראת-תורה ברבים בימי-המקדש הן על בית-כנסת – כבית-מדרש, שהיה קיים בהר-הבית:¹² "בשבתות ובימים טובים לא היו נכנסין אלא בבית-המדרש שבהר-הבית";¹³ "ובשבתות ובימים טובים יושבים בְּחֵיל";¹⁴ "ובשבתות ובימים טובים היו יושבין בבית-המדרש שבהר-הבית";¹⁵ "אמרו עליו, על רבן יוחנן בן-זכאי, שהיה יושב בצילו של היכל ודורש כל היום כולו".¹⁶

ייתכן, כי כבר בשלב מוקדם זה התפתחו עניות של הציבור בתום הוראת התורה: אולי רק עניינת "אמון", ואולי עניות שונות, שהבשילו בשלב מאוחר יותר לכדי נוהג כללי של עניינת "אמן יהא שמיה רבא וכיו" לאחר הוראת-תורה. כתובת תאודוטוס היא ביוונית, וזאת – משום שבית-הכנסת של משפחת תאודוטוס שימש עולי-רגל, שבאו כנראה מארצות, שבהן דיברו היהודים יוונית (כגון מצרים ואסיה הקטנה). חשוב לזכור, כי שפת-הדיבור של העם בארץ-ישראל, לפני החורבן ולאחריו, וכך גם בבבל, הייתה ארמית. סביר על-כן להניח, כי שפת-ההוראה של חכמים לעם בארץ הייתה אף היא ארמית, ועל-כן גם המענה היה בארמית, אם כי גם גרסה עברית של

10. ל' רוט-גרסון, **הכתובות היווניות מבת-הכנסת בארץ-ישראל**, ירושלים תשמ"ז.

11. ראו היינמן (לעיל הערה 8), עמ' 64.

12. ראו אחאי משבחה גאון, **שאלות דרב אחאי גאון**, מהדורת ש"ק מירסקי, חלק א: בראשית, ירושלים תש"ך, עמ' 2.

13. תוספתא, סנהדרין פ"ז.

14. בבלי סנהדרין פ"ה ע"ב.

15. ירושלמי סנהדרין א' ד'.

16. בבלי פסחים כ"ו ע"א.

"יהא שמייה", אשר אולי שימשה את תלמידי-בתי-המדרש, הייתה קיימת, כפי שנראה בדיון להלן.

לאחר החורבן הונהגה בשבתות ובמועדים דרשה של החכם או הנשיא בהלכה ובאגדה בבתי-הכנסת ובבתי-המדרש: בתחילה – בארץ-ישראל, ולאחר מכן – בבבל. דרשה זו זכתה לכינוי "פירקא". דרשות אלה נדלדלו בתקופה הביזנטית בארץ-ישראל ובטלו בסופה, כפי שנראה להלן. בד בבד זכתה הפירקא לפריחה בבבל.¹⁷

להערכתנו, כפי שנראה להלן, הונהגה בהדרגה עניית "יהא שמייה" על-ידי שומעי-הדרשות בתקופת התנאים בארץ-ישראל, ולאחר מכן בתקופת-האמוראים – גם בבבל. לאחר חיבורו של ה'קדיש הקצר' בתקופה הביזנטית בארץ-ישראל – נוספו לו תוספות, שיצרו 'קדישים' ייחודיים לאמירה לאחר לימוד-תורה: בראשונה, 'קדיש דאחדתא', ולאחר מכן 'קדיש דרבנן', שניהם – בתקופת הגאונים.¹⁸

3. התנאים

ה'קדיש' אינו מוזכר כלל במשנה. הדבר בולט לאור החיבור/ההתפתחות של עיקר התפילות הקנוניות בתקופת-המשנה (בעיקר תפילת-העמידה'), וקביעתן של תפילות, הלקוחות מן המקרא, כמו קריאת-שמע וקריאת-התורה, לתפילה בציבור בבתי-הכנסת.

כך פעמיים מספרת ברייתא בתלמוד הבבלי על שמעון הפקולי – כמי שכתב את תפילת 'העמידה' והגישה לאישורו של רבן גמליאל ביבנה.¹⁹ באופן כללי קובעת המשנה לגבי תפילה בציבור: "אין פורסין על שמע, ואין עוברין לפני התיבה, ואין נושאין את כפיהם, ואין קורין בתורה, ואין מפטירין בנביא... פחות מעשרה".²⁰

לגבי התפתחותה של התפילה הקנונית חלוקות הדעות:

היינימן²¹ סבור, כי מלכתחילה הייתה התפילה רב-גונית ולא בעלת דפוס מקורי אחד, בעוד שפליישר²² גורס, כי העדויות לעיל מוכיחות, כי היה דפוס מקורי לתפילות-החובה.

ה'קדיש' נעדר מכל אלה, ועל-כן יש להניח, כי חוֹבֵר וקוֹדֵש כחלק מן התפילה בציבור בתקופות מאוחרות יותר. כפי שנראה במובאות להלן, תקופת המשנה מאופינת בכך שהונהגה בה בארץ-ישראל, וְלוּ באופן חלקי, עניית "אמן יהא שמייה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא" על-ידי הציבור, אם בעברית ואם בארמית, ואם בעירוב שתי השפות – לאחר השמעתם של דברי-אגדה על-ידי חכם/רב בבית-הכנסת. דרשה בדברי-אגדה הייתה, כנראה, דרכם של חכמים להסביר ולחבב את המצוות על ציבור-השומעים. הפסוק "יהא שמייה רבא" הוא אפוא יסוד ה'קדיש'.

17. אחאי משבחה גאון (לעיל הערה 12).

18. N. Danzig, "Two insights from a ninth-century liturgical handbook: The origins of "Yequem Purqan" and "Qaddish de-Hadata", S.C. Reif (ed.), *The Cambridge Geniza Collections: Their Contents and Significance*, Cambridge 2002, pp. 74-122.

19. ברכות כ"ח ע"ב; מגילה י"ז ע"ב.

20. מגילה פ"ד מ"ג.

21. היינימן (לעיל הערה 8).

22. ע' פליישר, 'לקדמוניות תפילות החובה בישראל', *תרביץ*, נט (תש"ן), עמ' 397-441. ראו גם א' ארליך, 'לנוסחן הקדום של ברכת "בונה ירושלים" ו"ברכת דוד" בתפילה', *פעמים*, 78 (תשנ"ט), עמ' 16-43.

ההזדמנות לענות "אמן יהא שמייה רבא" – ניתנה לבאי-בתי-הכנסת רק אחת לשבוע, בשבתות, וזאת – בעקבות הדרשה השבועית שהושמעה בהם. לנקודה אחרונה זו יש משמעות מיוחדת לעניין חיבורו והתקדשותו של ה'קדיש', שבהם נדון להלן בקטע על התקופה הביזנטית.

חשובה ביותר לעניין חיבורו המאוחר יותר של ה'קדיש' והתקדשותו היא התייחסותם של תנאים למעלתה היתרה של עניית "יהא שמייה רבא":

התנאים, ולפחות, ארבעה מהם (לא כולל התייחסויות, המופיעות במדרשים מאוחרים כמו אותיות דרבי עקיבא) – הפליגו ביותר בחשיבותה העליונה של ענייה זו, ומגמה זו נמשכה לאחר מכן בבבל האמוראית, וזאת – לאחר שעניית "יהא שמייה" נתקבעה גם שם. ארבע התייחסויות התנאיות מיוחסות מן הדור השלישי ועד הדור החמישי של התנאים לעבר תקופת-האמוראים, ואלו הן:

1. "אמר לו רבי נהוריי [=נהוראי]: ...ומניין לאומרים שמו הגדול מבורך – מברך שעונים אחריהם לעולם ולעולמי עולמים: שנאמר הבו גודל לאלהינו".²³
 רבי נהוראי הוא בן-הדור הרביעי של התנאים, בן-דורו של רבי יוסי בן-חלפתא, המתנייח גם הוא לנושא (מובאה 2 להלן), והיה בר-פלוגתא שלו.
 ספרי דברים מביא מדרשים תנאיים, בעיקר מבתי-המדרש של רבי עקיבא ורבי ישמעאל. החלק האגדי שבסוף המדרש, שבו מופיעה המובאה דלעיל, הוא מבית-מדרשו של רבי ישמעאל וסודר בארץ-ישראל בסוף המאה השלישית.²⁴
2. "אמר רבי יוסי [בן-חלפתא]... בשעה שישראל נכנסין לבתי-כנסיות ולבתי-מדרשות ועונין יהא שמייה הגדול מבורך, הקב"ה מנענע ראשו ואומר: אשרי המלך, שמקלסין אותו בביתו כך. מה לו לאב, שהגלה את בניו, ואוי להם לבנים, שגלו מעל שולחן אביהם".²⁵
 רבי יוסי בן-חלפתא הוא בן-הדור הרביעי של התנאים. דבריו לעיל מובאים כברייתא בדיון התלמודי. רבי יוסי היה תלמיד מובהק של רבי עקיבא, אולם למד גם אצל רבי ישמעאל.²⁶
3. "אמר רבי יהושע בן לוי: כל העונה 'אמן יהא שמייה רבא מברך' בכל כחו – קורעין לו גזר-דינו, שנאמר 'בפרוע פרעות בישראל, בהתנדב עם, ברכו ה' (שופטים ה 2)".²⁷
 בגרסה אחרת – בלי אזכורו של ריב"ל: "שבשעה שחכם יושב ודורש, אני מוחל ומכפר עונותיהם של ישראל, ולא עוד אלא בשעה שהן עונין יהי שמו הגדול מברך, אפילו גזר-דינו שלכמה שנים, אני מוחל ומכפר".²⁸
 ריב"ל היה בן-הדור האחרון לתנאים ובן-הדור הראשון לאמוראים בארץ-ישראל.
4. "רבי ישמעאל אומר: בשעה שהן נאספין לבית-המדרש ושומעין דבר הגדה מפי החכם ואחר כך עונים יהי שמו הגדול מברך, באותה שעה הב"ה (=הקדוש / המקום ברוך הוא) שמח

23. ספרי על ספר דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט, פסקה שו, עמ' 342.

24. H.L. Strack and G. Stemberger, G., *Introduction to the Talmud and Midrash*, Trans. M. Bockmuehl, Edinburgh 1991; M.I. Kahana, 'The Halakhic Midrashim', S. Safrai et al.(eds.), *The Literature of the Sages*, Assen 2006, pp. 3-105.

25. בבלי ברכות ג' ע"א.

26. בבלי בבא קמא נ"ד ע"ב; זבחים ס' ע"א-ע"ב.

27. בבלי שבת קי"ט ע"ב, וכן ילקוט שמעוני שופטים פרק ה'.

28. מדרש משלי, מהדורת ב' וויסאצקי, ניו יורק תש"ן, פרק ו, עמ' 84.

ומתעלה בעולמו ואומר למלאכי-השרת: בואו וראו עם שיצרתי לי – כמה הם משבחים אותי".²⁹

רבי ישמעאל הוא בן-הדור השלישי של התנאים.

לדעתו של Danzig³⁰ הייחוס של המימרה לרבי ישמעאל הוא פסודואפיגרפי ואיננו תנאי. עם זאת, מדרש משלי, שנחתם, כנראה, בין השנים 860-1020 לספירה, כולל מדרשים קדומים רבים, ממבחר מקורות, החל מתקופת המשנה והלאה, כולל ההתייחסות של רבי יהושע בן-לוי (אולם לא בשמו) לעניינו, שראינו במובאה 3 לעיל. היו שחשבו, כי המדרש נכתב בבבל או בדרום-איטליה, אולם הוא, ככל הנראה, ארץ-ישראלי.³¹

המובאה מס' 1 מן הספרי הקדום, הארץ-ישראלי והמהימן, שופכת אור גם על המובאה השנייה והרביעית, שהן ברייתא ומדרש בהתאמה: שלוש המובאות הן מביית-מדרשו של רבי ישמעאל, אם על ידו בעצמו (מס' 4), אם מביית-מדרשו (מס' 1) ואם על-ידי תלמידו (מס' 2).

נראה אפוא, כי החשיבות של הענייה "יהא שמייה" – מקורה ברבי ישמעאל ובביית-מדרשו, ואולי אף עצם הענייה – מקורה שם. השימוש המעורב בעברית ובארמית, המופיע במקורות הנזכרים לעיל, מצביע על ענייה מעורבת של תלמידי-ביית-המדרש (בעברית) ושל באי-ביית-המדרש מבני-העם (בארמית). גם נראה, כי בתחילת הענייה – אמר הדורש "יהא שמייה", והשומעים ענו "לעולם ולעולמי", בעוד שלאחר מכן הפך כל המשפט כולו למענה על-ידי שומעי-הדרשה.

דבריו של ריב"ל (מובאה 3) מהווים חיבור בין תקופת-התנאים לתקופת-האמוראים. המענה "יהא שמייה" אינו מופיע במשנה, משום שמדובר רק בנוהג שהחל להתפתח, אולם סביר להניח, שהוא התפשט בארץ-ישראל, מולדתם של בתי-המדרש, בקלות ובמהירות, ולכן לא נידון בתלמוד הירושלמי.

לעומת זאת, הטמעתו בבבל נאלצה להיעזר בדברי-התנאים, שהיו אמונים על חשיבותה של האמירה. המקורות האמוראיים, שנעיין בהם בקטע הבא, קשורים גם הם בחלקם לארץ-ישראל – דבר, המחזק את התחושה, כי מקורה של הענייה הוא בארץ.

מספר מקורות הוצעו להיווצרותו של המענה הארמי/עברי "יהא שמייה רבא/יהי שמו הגדול וכו'":

הראשון הוא הפסוק הארמי בדניאל (ב 20): "להוא שמה די אלהא מברך מן עֶלְמָא ועד עֶלְמָא";

השני הוא הפסוק בתהילים (קיג 2): "יהי שם ה' מְבֹרָךְ מעתה ועד עולם";

השלישי הוא מענה העם ב'סדר העבודה' ביום הכיפורים במקדש שחרב: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".³²

ייחודו של הטקסט הקצר של ענייה לאחר הוראת אגדה מתבטא בכך שזהו, כנראה, הטקסט היחידי בתפילות-ישראל, שמקורו – בשדרות-העם ו/או בין תלמידי-בתי-המדרש ולא במקרא,

29. מדרש משלי (שם), פרק י"ד, עמ' 112, וכן ילקוט שמעוני, ירושלים תשנ"ט, משלי פרק י"ד.

30. Danzig (footnote 18).

31. B.L. Visotzky, 'Midrash Mishle', Ph.D. dissertation, The Jewish Theological Seminary of America, 1982; Strack and Stemberger (footnote 24).

32. קארל (לעיל הערה 2); י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגום י' עמיר, תל-אביב תשל"ב; ד' פרי-הן, 'תפילת הקדיש', בשדה חמ"ד, כב (תשל"ט), עמ' 461-468.

לא בתורה שבעל-פה ולא בחיבור על-ידי חז"ל (כמו תפילת 'העמידה'). בתור כזאת יכול להיות, שהענייה "יהא שמיה" – אינה מעוגנת כלל בשום פסוק או טקסט מקודש קודם. אולם ייתכן גם ייתכן, כי ההשראה לענייה זו באה דווקא מהטקסט: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", שכן הוא היה מהטקסטים הבודדים, שנאמרו על-ידי כל אדם מישראל, וזאת – ברגעים הקדושים ביותר בשנה, בסדר-העבודה במקדש ביום-הכיפורים, וגם טקסט זה אינו פסוק במקרא. בשים-לב לכך שעניית "יהא שמיה" החלה להתקבע כנוהג לאחר חורבן הבית השני – הטקסט הקרוב לזה של "ברוך שם וכו'" היה מוכר וחשוב להמוני-העם. היה באמירה זו גם זכר למקדש שחרב וגם זכר לעצמתה של החוויה הדתית בעבודת-יום-הכיפורים. הקשרים אלה עשויים להסביר את החשיבות המופלגת, שייחסו התנאים והאמוראים, כפי שנראה להלן, לעניית "יהא שמיה".

4. האמוראים

בתקופת-האמוראים נמשכו שתי המגמות, שאפינו את תקופת התנאים: ראשית, אי-אזכור של ה'קדישי', הן בתלמוד הבבלי והן בזה הירושלמי, כלומר ניתן להניח, כי ה'קדישי' לא היה עדיין קיים גם בתקופת-האמוראים. שנית, המשך של העצמת חשיבותה של עניית "אמן יהא שמיה וכו'". חמש פעמים נדון הנושא בתלמוד הבבלי כמפורט להלן:

1. "איבעיא להו: מהו להפסיק ליהא שמו הגדול מבורך?"
 כי אתא (=כאשר בא מא"י) רב דימי, אמר: ר' יהודה ור' שמעון, תלמידי ר' יוחנן – אמרי (=אמרו): "לכל – אין מפסיקין, חוץ מן יהא שמו הגדול מבורך", שאפילו עוסק במעשה-מרכבה – פוסק. (ופוסקת הגמרא) ולית הלכה כותיה (ואין הלכה כמותו)".³³
 רבי יוחנן היה גדול אמוראי ארץ-ישראל בדור השני במאה השלישית. תלמידיו: רבי יהודה [בר אילעי] ורבי שמעון [בר יוחאי] היו בני הדור הרביעי של התנאים.
2. "כל העונה אמן יהא שמיה רבא מברך בכל כחו]... רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: אפילו יש בו שמץ של עבודה זרה – מוחלין לו".³⁴
 רבי חייא בר אבא, היה אמורא בן-הדור השלישי, שעלה מבבל לארץ-ישראל ולמד מפי רבי יוחנן.
3. "אמר רבא: לא לימא איניש יהא שמיה רבא והדר מברך, אלא יהא שמיה רבא מברך בהדדי (לא יאמר אדם 'יהא שמיה רבא' ולאחר מכן 'מברך', אלא 'יהא שמיה רבא' ביחד)".³⁵
 רבא היה אמורא בבלי חשוב בן-הדור הרביעי של האמוראים בסוף המאה הרביעית לספירה.
4. "אמר רבא: בכל יום ויום מרובה קללתו משל חבירו, שנאמר: "בבקר תאמר: מי יתן ערב,

33. בבלי ברכות כ"א ע"ב.

34. בבלי שבת קי"ט ע"ב. ראו גם את מובאה 3 מדברי-התנאים לעיל הדומה לה.

35. בבלי סוכה ל"ט ע"א.

ובערב תאמר: מי יתן בקר" (דברים כח 67)... ואלא עלמא אמאי קא מקיים? אקדושא דסידרא ואייהא שמיה רבא' דאגדתא".³⁶

התוספת הארמית נראית כתוספת של 'סתמא' (סתם התלמוד) – בהיותה כתובה ארמית לאחר מימרה של אמורא בעברית, ובהיותה הסבר לדברי האמורא רבא. על-כן היא עשויה להיות תוספת מאוחרת מתקופת-האמוראים.³⁷

5. "העונה יהא שמיה רבא מברך – מובטח לו, שהוא בן-העולם הבא".³⁸
לא נמסרה זהותו של מי שאמר דברים אלה, אולם בהיותם עומדים בפי עצמם – נראים כדברי אמוראים.³⁹

גם המובאות האמוראיות אינן מפרטות, ברובן הגדול, את סיבת המענה "יהא שמיה", אולם גם כאן לו היה מדובר בתפילה ('קדיש'), היה הדבר מצוין במפורש, בעוד שנוהג בלבד להגיב על שמיעת דברי תורה – לא חייב ציון מפורש של הגירוי לענייה.

התקופה האמוראית בבבל ובארץ-ישראל מתאפיינת בהמשך ההעצמה של הענייה "יהא שמיה", שהחלה בתקופת התנאים. בתקופה זו אנו למדים גם על יצירת דינים והלכות לדרך הענייה (מקורות 1 ו-3 מתקופת-האמוראים): איסור להפסיק בין חלקי הענייה וניסיון לקבוע הלכה, כי הענייה היא הדבר החשוב ביותר לאמירה לגבי מי שעומד ומתפלל בבית-הכנסת, והציבור עונים "יהא שמיה". לשיאה מגיעה ההעצמה התלמודית של עניית "יהא שמיה" – בקובעה (מקור 4 מתקופת-האמוראים), כי העולם כולו מתקיים רק בגלל עניית "יהא שמיה" – העצמה, שאולי נוספה בתקופה מאוחרת יותר, תקופת-הסבוראים.

היבט חשוב נוסף הוא המשך ההעצמה הארצישראלית לענייה גם בתקופת-האמוראים. שתיים מבין חמש ההתייחסויות הן של אמוראי-ארץ-ישראל (1-2) ואחת בלתי-מזוהה (5). שתי ההתייחסויות הבבליות הן של אמורא אחד בלבד, רבא, מגדולי-האמוראים שם.

מדוע ראו חז"ל, תנאים ואמוראים – כאחת, להפליג בשבח הענייה "אמן יהא שמיה וכו'" הן לשמיה והן לאדם?

הסברים לכך לא נמסרו על-ידי חז"ל עצמם, אולם ניתן להעלות שלוש סיבות לכך, שחלקן, ואולי – כולן, נכונות:

ראשית, הם רצו לגרום לחיוב תפילה/ענייה, שנוצרה על-ידי העם, על העם;

שנית, לחבב שמיעת דרשות, ובכך להגביר את הדבקות בתורה ובמצוות;

שלישית, לחזק את זכר הפולחן בבית-המקדש שחרב – במיוחד מתוך הנחה, שעניית "יהא שמיה" נתקבעה עקב קרבתה הלשונית לטקסט המקודש של "ברוך שם", שנאמר בשעתו על-ידי העם בבית-המקדש ביום-הכיפורים.

36. בבלי סוטה מ"ט ע"א.

37. ש"י פרידמן, 'פרק האשה רבה בבבלי', בצירוף מבוא כללי על דרך חקר הסוגיא, ח"ז דימיטרובסקי (עורך), מחקרים ומקורות: מאסף למדעי היהדות, א, ניו יורק תשל"ח, עמ' 275-441; 119, n. 113, p. 18, Danzig (footnote).

38. בבלי ברכות נ"ז ע"א.

39. ראו פרידמן (לעיל הערה 37).

5. התקופה הביזנטית/הסבוראים

התקופה הביזנטית בארץ-ישראל היא התקופה והמקום הקריטיים, לדעתנו, לענין יצירתו וקידושו של ה'קדיש', שכן, להערכתנו, ה'קדיש' נוצר וקודש בתקופה זו – על בסיס הענייה: "יהא שמייה", וזאת – עקב מספר סיבות:

1. אזכור ה'קדיש'

לאורך תקופת התנאים והאמוראים הייתה התייחסות תדירה למענה "יהא שמייה", ואילו ה'קדיש' לא נזכר כלל וכלל.

לעומת זאת, כפי שנראה בהמשך, בתקופת-הגאונים מוזכר ה'קדיש' כתפילה קנונית הן בארץ-ישראל (במסכת סופרים) והן בבבל (בסדר עמרם גאון – לוח 1). משתמע אפוא, כי בתקופת-הביניים, בת כ-130 שנה, שבין תקופת-האמוראים לתקופת הגאונים (תחילת המאה השישית לספירה ועד לכיבוש הערבי במאה השביעית) – חובר וקודש ה'קדיש'.

2. נסיבות-התקופה

תקופת-הסבוראים הייתה לא קלה מבחינת תנאי המחיה של יהודים בבבל, ומקבילתה, התקופה הביזנטית, הייתה קשה עוד יותר בארץ-ישראל: בבבל סבלו יהודים מרדיפות מלכי פרס, ובארץ-ישראל סבלו היהודים מרדיפות מלכי ביזנץ, שהגיעו לשיאן כאשר הקיסר יוסטינינוס גזר בשנת 553 לספירה על ביטול הדרשה בבתי-הכנסת.⁴⁰ בנוסף, סבלו יהודי ארץ-ישראל גם מרדיפות מלכי פרס בזמן כיבוש הארץ על ידם. בגלל מצב זה – לא נותרו בידינו שמות חכמים חשובים בארץ-ישראל בתקופה זו. יחד עם זאת, יהדות-ארץ-ישראל שמרה על צביונה, שהודרך על ידי התלמוד הירושלמי, והמשיכה לראות את עצמה מובילה גם על פני בבל. "זוהי תקופת שיווי-המשקל בין המרכזים".⁴¹

3. רוח-התקופה

בתקופת-הסבוראים בבבל עסקו בהשלמות שונות של התלמוד בבלי ובהחדרתו. שמות חכמים מובילים נותרו בידינו רק מעדויות שלאחר התקופה, ובעיקר – באמצעות איגרת רב שרירא גאון מתקופת הגאונים.⁴²

לעומת זאת, בארץ-ישראל פרחו באותה תקופה כתיבת פיוטים, לאחר הפסקה של כ-600 שנה (פרט לפיוטי תפילת מוסף של ראש השנה, שהם מתקופת התנאים), ונוצרה, למעשה, אסכולה חדשה בתחום זה.⁴³

מירסקי⁴⁴ תולה את התפתחותו של הפיוט בגזרות יוסטינינוס, שאסרו על לימוד משנה ותלמוד ועל הוראת-תורה, וזאת – בניגוד לדעת אחרים (כמו רא"מ ליפשיץ ושאל ליברמן), שלא קישרו בין הרדיפות לבין התפתחות הפיוט.

הבולטים בפייטני התקופה העבריים היו רבי אלעזר הקליר, יוסי בן יוסי ורבי ינאי, שפייט

40. אחאי משבחה גאון (לעיל הערה 12), עמ' 4, הערה 23.

41. מ' מרגליות, *החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ-ישראל*, ירושלים תרצ"ח, עמ' 3.

42. *אגרת רב שרירא גאון*, מהדורת נ"ד רבינוביץ, ירושלים תשנ"א.

43. א' מירסקי, *הפיוט: התפתחותו בארץ-ישראל ובגולה*, ירושלים תש"ן.

44. *אגרת רב שרירא גאון* (לעיל הערה 42), עמ' 4-52.

גם על הגזרות ועל הגוזרים.⁴⁵ ככלל, התקופה נקראת "תקופת הפייטנים עלומי-השם".⁴⁶ בנוסף, וחשוב לעניין חיבור ה'קדיש הקצר', חשפה הגניזה הקהירית מבחר פיוטים ארמיים⁴⁷ של פייטנים עלומי-שם בני התקופה. לאור הני"ל, נדון עתה בסוגיות חיבורו של ה'קדיש': מועד החיבור, מטרת החיבור, השפה, המקום והמחבר.

5.1. תקופת החיבור

יש מי שראו בכל ה'קדיש' או במקצתו – חיבור תנאי. בימי-הביניים (במאות ה-12-14), כאשר החל להשתרש באשכנז המנהג של אמירת-קדיש על-ידי אבלים ('קדיש יתום'), נעשה שימוש באגדה, שהופיעה בחיבור "אותיות דרבי עקיבא", שעל-פיה גאל רבי עקיבא אדם מעונש גיהנום – באמצעות אמירת 'קדיש'. החיבור כונה "פסוידואפיגראפי",⁴⁸ ותועד לתקופת-הגאונים (המאות השביעית-שמינית). השימוש בו בימי-הביניים נעשה לשם ההצדקה ולצורך ההאדרה של אמירת-קדיש' על-ידי אבלים. לדעתו של שניאן,⁴⁹ שורבב שמו של רבי עקיבא לסיפור רק בימי-הביניים ובאשכנז, וכנראה, לראשונה על-ידי ר' יצחק מווינה בספרו "אור זרוע" (המאה ה-13) (כפי שנראה להלן).

יש שסברו, כי "וקרוב לוודאי אף התחלתו [של ה'קדיש'] יתגדל ויתקדש שמיא רבא... וימליך מלכותיה', הם מימי התנאים".⁵⁰ סברה זו קשורה לברכות עממיות, אשר אולי רווחו בתקופה זו ולאחריה, שאליהן נתוודע בהמשך. המובאות הרבות מתקופות התנאים והאמוראים שראינו לעיל אינן מתייחסות בכלל לתחילת הטקסט של ה'קדיש': גם לא ברור, אם תחילת ה'קדיש' על-פי סברה זו – נאמרה על-ידי הדורש באגדה, או, כמשתמע מן המובאות הרבות, ציבור השומעים את הדרשה – הגיב עליה ישירות בעניית "יהא שמייה". לדעתו של Pool,⁵¹ אי-האזכור של ה'קדיש' במשנה ובתלמוד נובע מאי-היותה של אמירתו נדרשת על-ידי ההלכה, כלומר מאי-קידושו. העדר האזכור של החורבן ב'קדיש' ולשונו הפשוטה – מעידים, לדעתו, על קיומו של ה'קדיש' כבר לפני החורבן! אולם מן הראוי לזכור, כי הספרות הענפה של המשנה, התוספתא והתלמודים – מתייחסת למכלול חייהם של בני-התקופה, כולל מנהגים, ואי-האזכור המוחלט (ולא "היחסי", כפי שטוען Pool) של ה'קדיש' – מעיד יותר מכל על אי-קיומו.

הקטע המסיים של ה'קדיש הקצר', ה'קדיש', שהוא גרעין ה'קדיש' לצורותיו השונות, ודאי אינו מתקופת-התנאים. השם היחיד של האל המופיע ב'קדיש', וזאת – בקטע מסיים זה שלאחר "יהא שמייה", הוא 'הקדוש ברוך הוא' ובגרסתו הארמית: "קודשא בריך הוא". שם זה מופיע לעתים נדירות במשנה, ובשכיחות רבה – בתלמודים.

45. מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, א-ב, מהדורת צ"מ רבינוביץ, תל-אביב תשמ"ה-תשמ"ו.

46. אגרת רב שירא גאון (לעיל הערה 42), עמ' 78.

47. י' יהלום ומ' סוקולוף, שירת בני מערבא: שירים ארמיים של יהודי ארץ-ישראל בתקופה הביזנטית, ירושלים תשנ"ט.

48. Wieseltier (footnote 6), p. 36.

49. שניאן (לעיל הערה 1).

50. היינימן (לעיל הערה 8), עמ' 163.

51. Pool (footnote 2), p. 21.

אורבך⁵² מציין, כי במקורות המשנאיים, שבהם מצוין שם זה, הרי הוא חילוף-גרסה מאוחר עם השם שהופיע במקור בניסוח 'המקום ברוך הוא', ולהפך – לגבי התלמודים.

כאמור כבר לעיל, נראה לנו, כי ה'קדיש' נכתב וקודש בתקופה הביזנטית, וכן ציין כבר Glick,⁵³ ללא פירוט ודיון.

עם זאת, בספרו *אור לאבל* – מביא גליק⁵⁴ מקור ייחודי לדעתו זו: רבי יהודה הברצלוני כותב בספרו *ספר העתים*:⁵⁵ "דאמר משמייהו דרבנן סבוראי דבתר הוראה דהיכא דקרו שיתא ואפסיקו קדישא מקמי ליקרי מפטיר, הפטורה אינו עולה למניין ז', וצריך למקרי ז' מקמי קדיש" [שאמר בשם הרבנים הסבוראים שלאחר האמוראים, שהיכן שקראו שישה (קרואים) והפסיק קדיש, לפני שקראו מפטיר – המפטיר אינו עולה למניין שבעה, וצריך לקרוא שבעה לפני קדיש]. אמנם זו התייחסות סבוראית, וכנראה, יחידה במינה, ל'קדיש', אולם בדרך עקיפה בשני גלגולים: רב נטרונאי גאון (המאה התשיעית) מצטט את הסבוראים, והוא עצמו מצוטט על-ידי רבי יהודה הברצלוני במאה ה-11-12.

התקופה הביזנטית/תקופת-הסבוראים הקצרה היא התקופה, שבה אחרי תקופות התנאים והאמוראים הארוכות, שבהן הונהגה, קודם – בארץ-ישראל ואחר כך – בבבל, עניית "יהא שמיה" על-ידי הציבור בתום דרשה בעניני-אגדה. כפי שראינו לעיל, זכתה ענייה זו להעצמה מופלגת על-ידי חז"ל. במקביל, התקופה הביזנטית/הסבוראית היא התקופה המידית לפני תקופת הגאונים, אשר בה ה'קדיש' מופיע כתפילה קנונית – הן בארץ-ישראל והן בבבל. נושא תקופת הכתיבה יואר עוד יותר, כאשר נעבור עתה להתבונן במוטיבציות האפשריות לכתיבת-התפילה.

5.2. מטרות חיבורו של ה'קדיש'

מטרות כתיבתו של ה'קדיש' על רקע התקופה הספציפית, שבה הוא נכתב, עשויות להסביר את היקלטותו המהירה והתקדשותו, בארץ-ישראל ובבבל גם יחד.

בתקופת הסבוראית/הביזנטית – המענה של "יהא שמיה" נחשב כבר כבעל-חשיבות מופלגת זה מאות בשנים, הן לגבי השפעתו במרומים, והן לאומריו. בזמנים מתוקנים נזדמנה ליהודים מן השורה, שאינם מתלמידי-בתי-המדרש, רק אמירה שבועית אחת של "יהא שמיה", וזאת – לאחר הדרשה השבועית בבתי-הכנסת בשבתות. נראה, כי מחבר ה'קדיש' ומקדשו – רצו לזכות את הרבים באמירת "יהא שמיה" על בסיס יומי ובמספר רב של פעמים במהלך התפילות בציבור. הדבר נעשה – באמצעות ה'קדיש', הכולל בתוכו עניית "יהא שמיה" על-ידי הציבור. המוטיב של "זיכוי-הרבים" על-ידי הנעתם לעניית "יהא שמיה" – יחזור אלינו שוב ושוב בעניין 'קדיש' בית הקברות ובעניין 'קדיש' האבלים. כל זאת – עקב המוטיב המתמיד לאורך דורות התנאים והאמוראים בדבר חשיבותה היתרה של עניית "יהא שמיה".

52. א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"א, עמ' 64.

53. S. Glick, 'Kaddish', *Macmillan Encyclopedia of Death and Dying*, 2003, Retrieved from <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3407200164.html>

54. ש' גליק, אור לאבל: להתפתחותם של קירי מנהגי אבלות במסורת ישראל מלאחר הקבורה עד תום השבעה, אפרת תשנ"א.

55. יהודה בן ברזילי הברצלוני, ספר העתים, קרקוב תרס"ג, סימן קפ"א, עמ' 272.

נראה לנו אפוא, כי ה'קדיש' נבנה כפיוט-מעטפת מסביב לליבה החשובה מאין כמוה של "יהא שמיה". אומר ה'קדיש' פותח בתיאור גדולת שם ה' וקדושתו – בלי להזכיר את שם ה', והציבור מאשר את דבריו על-ידי עניית "אמן יהא שמיה". אומר ה'קדיש' שב אפוא וממשיך בתיאור גדולת שם האל וקדושתו, והציבור מסיים באישור על-ידי עניית "אמן".

המוטיב הזה של "זיכוי-הרבים" על בסיס יומיומי – כחלק בלתי-נפרד מן התפילה בציבור שלוש פעמים ביום, היה בעל-חשיבות יתרה במיוחד במהלך התקופה הביזנטית בארץ-ישראל, שבה נאסר על הוראת-תורה, וממילא לא הושמעו דרשות, שבסופן ניתן היה לענות "יהא שמיה". התקופה הביזנטית, שהתייחדה, כזכור, בכתיבת פיוטים בעברית ובארמית בארץ-ישראל, נתברכה אפוא בפיוט אחד, ה'קדיש', שנכנס לתוך מארג התפילה היהודי במגוון דרכים.

התקופה מסבירה גם את המוטיב העיקרי של ה'קדיש', גדולת-שמו של האל. אלמלא נאסר לימוד-התורה בתקופה הביזנטית, ניתן היה להביא לענייה יומית של "יהא שמיה" – באמצעות אמירה במהלך-התפילה של משנה או ברייתא או של קטע תלמודי, שבסופו אפשר היה לומר "יהא שמיה" – בדומה לנהוג כיום בבתי-הכנסת לענין אמירתו של 'קדיש דרבנן'. אולם עקב האיסור ללמוד תורה – נראה סביר, כי פיוט ברוח-התקופה – זימן אפשרות לזכות את הרבים בעניית "יהא שמיה". יתרה מזו, וגם לענין זיכרון המקדש וחורבנו, אשר, לכאורה, נעדר מן ה'קדיש': כזכור, הטקסט "יהא שמיה" נתקבל כנורמטיבי לענייה לאחר לימוד-תורה בתור טקסט, שנוצר על-ידי העם. כפי שראינו, יש מקום להניח, כי העם בחר בטקסט, שהזכיר לו ענייה עממית אחרת, שאיננה פסוק מקראי: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", שנאמרה, כזכור, ביום-הכיפורים על-ידי העם במקדש לאחר ההשמעות החוזרות ונשנות של השם המפורש על-ידי הכהן הגדול. ה'קדיש', הממוקד בשמו של האל, הזכיר לעם את קדושת-שמו של האל בהקשר המיוחד של יום-הכיפורים במקדש ואת השתתפותו הפעילה של הציבור בטקס על-ידי ענייה חוזרת ונשנית של "ברוך שם..."

5.3. מקום החיבור וההקדשה

הדיון על מטרות כתיבתו של ה'קדיש' – מעלה, כי סביר להניח, שה'קדיש' נתחבר בארץ-ישראל, אשר בה, כזכור, נאסר על לימוד-תורה ושה נכתבו פיוטים בתקופה הביזנטית. כך סוברים Pool⁵⁶ ואלבוגן.⁵⁷ פרט לנסיבות ההיסטוריות, המעידות על כך, יש גם סיבות לשוניות להניח כן, ונדון בהן בקטע הבא.

ככלל – כל התפילות הקונויות נקבעו בארץ-ישראל, וסביר להניח, שגם ה'קדיש' זכה לכך כבר בתקופת-הסבוראים/ביזנץ. החיבור "החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ-ישראל",⁵⁸ שנכתב בתקופה הערבית, אבל התייחס לתקופת-הסבוראים – מונה 55 הבדלים בפסקים ובמנהגים שבין שתי קהילות החשובות אז, וכלל אינו מציין את ה'קדיש' כיסוד להבדלים בין קהילות. יתר על כן, עם הכיבוש הערבי של בבל וארץ-ישראל גם יחד – רבו העולים מבבל לארץ, ואף נוסדו קהילות בבליות בארץ. לכן העברת ה'קדיש' לבבל הייתה אפשרית, כפי שעברו התפילות,

56. Pool (footnote 2), pp. 20-24.

57. אלבוגן (לעיל הערה 32).

58. מרגליות (לעיל הערה 41).

המשנה, הברייתות והמדרשים.

הקנוניזציה של ה'קדישי' הוסיפה רובד חדש לעידוד הרב, שנתנו חכמי-המשנה והתלמוד לעניית "יהא שמייה". מעתה חובה הייתה על הציבור ליצור את המסגרת, המאפשרת ענייה זו – באמצעות השמעת ה'קדישי' בכל תפילה בציבור.

5.4 שפת-החיבור והמקורות למטבעות-הלשון שבו

ה'קדישי' נכתב בארמית, אם כי, כפי שראינו לעיל, "יהא שמייה" היה בתחילת קיומו – בתקופה התנאית – טקסט מעורב ארמי-עברי.⁵⁹ Pool ציין בהקשר זה כי הארמית של ה'קדישי' אינה זו של המוני העם בבבל או בארץ ישראל, אלא זו ששימשה את תרגומי המקרא (אונקלוס, ירושלמי ועוזיא), כלומר "ארמית ספרותית".⁶⁰ הבחירה בשפה הארמית ברורה לאור שפתו של הקטע העתיק והבסיסי "יהא שמייה", שנעטף על-ידי ה'קדישי'. ניתן להניח כי למרות השימוש ב"ארמית ספרותית", לשונו של הפיוט/תפילה הייתה קרובה יותר להבנתם של מרב המתפללים מאשר השפה העברית של שאר התפילות הקנוניות. יש גם להניח כי הדבר סייע לאימוצה המהיר של התפילה.

קארל⁶¹ ציין מטבעות-לשון מקראיים שונים, שעשויים היו לשמש את כותב ה'קדישי' הראשוני (כלומר יחצי הקדישי' או 'קדיש זוטא' או ה'קדיש הקצר' – בכינויי השונים) ומקצת מן התוספות, שנוספו לאחר מכן לגרסה הבסיסית הזו, המשותפת לכל סוגי ה'קדישי':

1. **יחזקאל לח 23: והתגדלתי והתקדשתי**, ונודעתי לעיני גוים רבים, וידעו כי אני ה'.
2. **שמואל א' יב 22: כי לא יטש ה' את עמו בעבור שמו הגדול.**
3. **תהלים קלה 6: כל אשר חפץ ה' עשה.**
4. **נחמיה ט 5: ומרומים על כל ברכה ותהלה.**
5. **איוב כה 1: המשל ופחד עמו, עשה שלום במרומיו.**

אולם נראה, כי בנוסף למטבעות-לשון מקראיים אלה – שולבו ב'קדישי' מטבעות-לשון, ששימשו לתפילות-יחיד, שרווחו בארץ-ישראל מקדמת דנא, והועברו אף לבבל. זאת – על-פי המשתמע מן "הדרשה מן ההר" (Paternoster) ומתפילת רב יהודה בר-יחזקאל.

ה"דרשה מן ההר" הנוצרית – מציעה תפילות-יחיד: "לכן כך התפללו אתם: אבינו שבשמים, יתקדש שמך, תבוא מלכותך, יעשה רצונך".⁶² סביר להניח, כי הדרשה הזו במקורה נישאה בארמית, לשון העם דאז, אולם היא נרשמה ביוונית, שפת-כתבי-הקודש הנוצריים. Pool הציע את התרגום הבא מן היוונית בחזרה לארמית: אבוהון דבשמיא יתקדש שמייה רבא ימלך מלכותיה כרעותיה בעלמא".⁶³ לדעתו,⁶⁴ ייתכן, שהמקור של תפילה זו הוא בתפילות איסיות.⁶⁵

59. Pool (footnote 2), p. 15.

60. ראו גם אלבוגן (לעיל הערה 32).

61. קארל (לעיל הערה 2).

62. מתי ד', 9-11, וגם בלוקאס י"א.

63. Pool (footnote 2), p. 111.

64. Pool (ibid), pp. 21-24.

בגלל מרחק השפה, הזמן והדת – קשה להניח, כי הטקסט הספציפי הזה עמד ישירות לנגד עיני כותב ה'קדיש', אולם, כאמור, התפילה הזו עשויה לשקף מטבעות-לשון של תפילות אישיות שרווחו בעם.

הרושם הזה מתחזק מתפילה אישית נוספת, המדווחת בתלמוד הירושלמי על אמורא בבלי, שגם אביו היה בבלי: "רב יהודה בר-יחזקאל אמר: הכין הוה [כך היה] יחזקאל אבא מברך על ירידת גשמים: **יתגדל, יתקדש ויתברך ויתרומם שימך** מלכנו על כל טיפה וטיפה ושאָתָּ נותן לנו".⁶⁶ מסתבר, על-כן, כי מטבעות-הלשון של פתיחת הקטע הראשון והשלישי (לאחר "יהא שמייה") של ה'קדיש' שימשו לתפילות-יחיד שונות מקדמת דנא ועברו גם מארץ-ישראל לבבל. ייתכן, ששילובן בקדיש שימש אמצעי מסייע לתפוצתה המהירה של התפילה.

5.5. מחבר ה'קדיש'

אין לנו כל ידיעה או אפשרות – לשער מי חיבר את ה'קדיש הקצר', ואת ליבת ה'קדיש', ומי קידש אותו. אולם בל יהא דבר זה מפליא, שכן אחד מאפיוניה של התקופה הביזנטית בארץ-ישראל, רדופת-הגזירות, הוא, שלא נותרו בידינו שמות של חכמים ומוסדות מרכזיים בתקופה זו.

תקופת הגאונים

הכיבוש הערבי אפיין תקופה זו, הן בארץ-ישראל והן בבבל. כיבוש זה אפשר מעבר של אנשים ומסרים בין שתי הקהילות.

ארבע התפתחויות היו ל'קדיש' בתקופת-הגאונים:

ראשית, כפי שכבר הוזכר מספר פעמים לעיל, התפילה מופיעה לראשונה כקנונית, כלומר כמשובצת בתפילות-הציבור בבית-הכנסת, הן בארץ-ישראל והן בבבל;

שנית, מופיע לראשונה 'קדיש' של בית-הקברות;

שלישית, מופיע פיוט בנוסח דומה ל'קדיש' בעברית, ורביעית, שלוש תוספות ל'קדיש הקצר': 'קדיש אתחדתא', 'קדיש דרבנן' ו'קדיש תתקבל', הן בנות-התקופה.

ה'קדיש' מופיע בשם זה לראשונה ב"מסכת-סופרים",⁶⁷ שהיא חלק מסדרת "מסכתות קטנות", שנערכו, ככל-הנראה, בארץ-ישראל במאה השמינית, או בקהילה, שנהגה על-פי מנהגי-ארץ-ישראל, כמו דרום-איטליה.⁶⁸ בין-היתר, מפרטת המסכת, הלכות ומנהגים לגבי אמירתו של ה'קדיש' במהלך התפילות בציבור בביהכ"ס, כלומר 'חצי קדיש' ו'קדיש שלם'. האזכור הראשון במסכת, בפרק ו', מציין: "ואין אומרים קדיש וברכו פחות מעשרה, ורבותינו שבמערב אומרים אותו בשבעה... ויש אומרים אפילו בשישה".

65. ראו גם קארל (לעיל הערה 2); היינמן (לעיל הערה 8), עמ' 120; אלבוגן (לעיל הערה 32), עמ' 2.

66. תעניות פ"א ה"ג. גרסאות דומות לתפילה זו של רבי יחזקאל – נמסרו גם במדרש **תהילים**, מהדורת ש' בובר, וילנא תרנ"א, י"ח, ט"ז, וב**דברים רבה**, מהדורת ש' ליברמן, ירושלים תשל"ד, פרשת כי תבוא. ראו היינמן (לעיל הערה 8), עמ' 42-43.

67. **מסכת סופרים** (לעיל הערה 3).

68. M.B. Lerner, 'The external tractates', In S. Safrai (ed.), **The Literature of the Sages**, 1: Oral Tora, Halakha, Mishna, Tosefta, Talmud, External Tractates, Assen 1987, pp. 367-409.

תהליך הקונוניזציה של ה'קדיש', במונח של הצורך במניין, היה אפוא הדרגתי. סוגי ה'קדיש', שנוצרו בתקופת הגאונים, נמצאו בגניזה הקהירית בסדר-התפילה של קהילת יוצאי ארץ-ישראל במאה ה-13 בפוסטאט, היא קהיר, 69 וכך – גם לגבי 'קדיש' אתחדתא ו'קדיש דרבנן' של בני-בבל במאה התשיעית. 70 טקסט מעורב, ארמי-עברי, של 'קדיש' על-ידי בני-ארץ-ישראל היה נהוג בקהילת צור במאות ה-11-12. 71

במקביל, וקצת מאוחר יותר, מופיע טקסט מלא של ה'קדיש' לראשונה בחיבור בבלי, ב"סדר עמרם גאון", שנכתב במאה התשיעית. 72 טקסט ה'קדיש' שם הוא על-פי המקובל כיום בנוסח אשכנז (ללא התוספת "על ישראל" ל'קדיש' שלאחר לימוד-תורה). נוסחאות עתיקות נוספות של ה'קדיש' – תועדו על-ידי Telsner. 73

ה'קדיש' בבבל בתקופת-הגאונים נאמר גם בטקס-הקבורה על-ידי שליח-הציבור, וזאת – לאחר אמירתו של 'צידוק-הדין' ובגלל אמירתו. "וכשמסיימין לקבור המת לאחר שאומר צידוק-הדין אומר השליח יתגדל ויתקדש שמיא רבא בעלמא דהוא עתיד לחדתא". 74

יתר על כן, "ולומר קדיש בשורה בין אומרים צידוק-הדין ובין לא אומרים צידוק-הדין יפה הוא ואין איסור בכך". 75 אולם היו גם קולות הפוכים לאמירתו של 'קדיש' זה בבית-הקברות – בבבל של תקופת הגאונים: "ויש אנשים שאומרים קדיש זה אחרי קבורת המת, ואין זה מן העיקר". 76 להערכתו של מרגליות, 77 מקורו של מנהג אמירת צידוק-הדין היה בארץ-ישראל כבר בתקופת-האמוראים, אבל לאו דווקא באמצעותו של טקסט קבוע.

מדוע החל המנהג בבבל של תקופת-הגאונים (ואולי אף קודם-לכן בארץ-ישראל), שאומר הש"ץ 'קדיש' בבית הקברות לאחר אמירת 'צידוק-הדין'?

לא נמסרה לנו סיבת הדבר, אולם קארל 78 מעלה הסבר, העולה בקנה אחד עם המוטיבציה לזיכוי-הרבים, שצינו לעיל כאפשרית לעניין עצם חיבורו של ה'קדיש'. לאחר קבלת-דינו של הקב"ה באמצעות צידוק-הדין – צריך אדם לברך עליו, ככתוב באיוב (א 21) במצב דומה: "ה' נתן – וה' לקח, יהי שם ה' מְבָרָךְ". ועל כך הוסיפו חז"ל במשנה: "חייב אדם לברך על הרעה – כשם שמברך על הטובה", 79 ובתלמוד: "כל מה דעביד רחמנא – לטב עביד" [כל מה שעושה ה' – לטוב עושה]. 80

69. ע' פליישר, 'לסדרי התפילה בבית-הכנסת של בני ארץ-ישראל בפוסטאט בראשית המאה השלוש עשרה', אסופות: ספר שנה למדעי היהדות, 7 (תשנ"ג), עמ' ריו-רס.

70. Danzig (footnote 18).

71. ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח.

72. עמרם גאון (לעיל הערה 4).

73. Telsner (footnote 6).

74. עמרם גאון (שם), עמ' קפ"ו-קפ"ז, הערה 71.

75. יוסף בן שמואל בונפילס, תשובות גאונים קדמונים, מהדורת ד' קסל, ברלין תר"ח.

76. סעדיה בן יוסף גאון, סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א. על גרסאותיו של הסידור – ראו, למשל, נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ב' ירושלים תשנ"ח, עמ' 648-657.

77. מרגליות (לעיל הערה 41), עמ' 118-20.

78. קארל (לעיל הערה 2).

79. ברכות פ"ט מ"ה.

80. בבלי ברכות ס' ע"ב.

דרך ראויה ביותר לברך את ה' היא באמצעות האמירה: "יהא שמיא רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא". על-כן ה'קדיש', שאומר שליח-הציבור בטקס-הקבורה, נועד לזכות את הרבים על-ידי הענייה, המברכת את האל, כיאה לקבלת-הדין הציבורית בשעת-קבורה.

חשוב לציין, כי 'קדיש' בית הקברות, הנאמר על-ידי הש"ץ, הוא 'קדיש' על עצם האירוע של מוות בקהילה, כלומר זהו 'קדיש' קהילתי. זאת – בניגוד ל'קדיש' על השכול/האָבדן האישי/משפחתי, שנאמר על-ידי אבלים פרטניים על מותו של הנפטר; הקדיש השני נתקבל מאוחר יותר. במהלך מאות השנים האחרונות הוחלף ה'קדיש' הראשון, הקהילתי, על-ידי השני, האישי, ולפיכך האבלים אומרים 'קדיש' בבית-הקברות, ולא הש"ץ. במקורו היה לקהילה 'קדיש' על 'צידוק-הדין', כלומר אמירה על קבלת-המוות בברכה, ואילו אמירת ה'קדיש' על-ידי הפרט האבל – יש בה משום כפרה על המת, שגם בה יש זיכוי-הרבים, כפי שנראה להלן.

בבבל של תקופת-הגאונים הופיע גם מעין 'קדיש' שלישי הכתוב בעברית. זהו הפיוט "על הכל יתגדל ויתקדש וכו'", הנאמר עד היום בזמן הולכת-ספר-התורה בשבת מארון-הקודש לבימה על-ידי יהודי מרוקו, ולאחר הנחתו על הבימה – בנוסחי-אשכנז וספרד. המקור לתפילה זו מצוי ב"מסכת סופרים": "ועוד צריך לומר [על ספר תורה], על הכל יתגדל ויתקדש וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל ויתקלס שמו של מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא".⁸¹ רב עמרם גאון קבע בסידורו, כי זהו 'קדיש' למתפלל תפילת יחיד!⁸²

ימי-הביניים

מעבר-הבכורה של הקהילות היהודיות מבבל לאירופה (אשכנז וספרד) קָהַל מהמאה האחת עשרה – לוה בתהליך אטי ומתמשך של חזירה והתמסדות של אמירת 'קדיש' על-ידי אבלים בתקופת אבלותם בכל תפילות-הציבור, בדרך כלל יותר מפעם אחת בכל תפילה (למעט בתפילות-מנחה), בנוסף ל'קדיש' הנאמר בלוייה. Wieseltier⁸³ בספרו המונומנטלי סרק מקורות שונים להתפתחותו של מנהג זה.

להלן נציין אבני-דרך מרכזיות לתהליך, ונדגיש גם כאן את הממד של זיכוי-הרבים בעניית "יהא שמיא", ממד, שהחל את דרכו, כזכור, בתקופת-התנאים בדרכים שונות:

מופע ראשון, הקושר 'קדיש' עם אבלות, נרשם כבר בתקופת-הגאונים, אם כי מדובר ב'קדיש' של הש"ץ, כנראה, 'קדיש בתרא' (כפי שנקרא אז 'קדיש שלם' או 'קדיש תתקבל'): "החזן (=חזן) תפילה של מוסף הולך לו אחורי דלת של בית-הכנסת, או בפינת הכנסת, ומוצא שם (את) האבלים וכל קרובים, ואומר עליהן ברכה, ואחר כך אומר קדיש. ואין אומרים בעלמא דעתיד לחדתא, אלא על התלמיד ועל הדרשן".⁸⁴

אזכור ראשון ל'קדיש' על-ידי האבלים עצמם – מופיע אצל רבנו תם, המתייחס לסבו, רש"י, ומדובר כאן על 'קדיש' בית הקברות, שעבר מאמירה על-ידי הש"ץ – לאמירה על-ידי אבלים: "בן נפטר כאן ד' ימים אחר מילתו... ופטר רש"י את אביו מלהתאבל עליו... ומלומר עליו

81. מסכת סופרים (לעיל הערה 3), פרק י"ד הלכה ו'.

82. לעיל הערה 71, סדר קריאת שמע וברכותיה שם. ראו גם 19-20, Pool (footnote 2).

83. Wieseltier (footnote 6).

84. מסכת סופרים (לעיל הערה 3), פרק י"ט.

קדיש⁸⁵.

התפתחותה של חובת אמירת 'קדיש יתום' – מיוחסת להרג, שנלווה למסעי-הצלב,⁸⁶ ובמיוחד – למהר"ם מרוטנבורג בן המאה השתים-עשרה.⁸⁷ התייחסות, אולי יחידה, לנושא על-ידי המהר"ם מרוטנבורג – נמצאה בפסקי-המהר"ם, שלוקטו בידי תלמידיו: "כתב הר"מ נ"ע [הרב מאיר נשמתו עדן] מצוה לומר קדיש על אביו ואמו".⁸⁸

בן-התקופה, רבי אלעזר הגדול מוורמייזא, "בעל-הרוקח", מציין ב"סידור-הרוקח" לגבי תפילת-ליל-שבת ותפילת-מוסף של שבת: "ואחר כך אומר במה מדליקין והיתום אומר קדיש... אין כאלוקינו, פטום הקטורת, ועומד היתום ואומר קדיש".⁸⁹

אולם על כך מעיר מחזור ויטרי: "וקדיש זה אינו אלא לחנך את התינוקות".⁹⁰

"בעל הרוקח" והמהר"ם מרוטנבורג הם רבותיו של רבי יצחק מווינה, בעל ה"אור זרוע", שחי במאה ה-13, המספר כלהלן: "מנהגנו בארץ כנען [=אוסטרו-הונגריה] וכן מנהג בני-רינוס [=גרמניה], לאחר שיאמרו הציבור אין כאלוקינו עומד היתום ואומר קדיש. אבל בצרפת ראיתי שאינם מקפידים על כך מי שיאמר קדיש, אם נער יתום, או נער שיש לו אב ואם, וכמנהגנו מסתברא משום מעשה שהיה".⁹¹

"המעשה שהיה" הוא האגדה על רבי עקיבא, הפודה מהגהינום בזכות אמירת ה'קדיש', המופיעה ב"אותיות דרבי עקיבא".⁹²

רבי יצחק מקורביל, שחי בצרפת במאה ה-13, מצוטט על-ידי רבי בנימין זאב בן מתתיהו, שחי ביוון ושספרו פורסם לראשונה ב-1539 – כאומר: "על דבר הקדיש של נוחי-נפש – צריך לאומרו י"ב חדש ועשרה ימים".⁹³

קארל⁹⁴ מציין, כי הטעם לאמירת 'קדיש' על-ידי אבלים הוא משום התפיסה, שהמתים צריכים כפרה: מדרש ספרי בפרשת שופטים מציין: "'כפר לעמך ישראל אשר פדית' (דברים כא 8): 'כפר לעמך' – אלו החיים, 'אשר פדית' – אלו המתים, מלמד, שהמתים צריכים כפרה".⁹⁵

הרעיון הכללי של כפרת-בנים על אבותיהם מיוחס על-ידי תא-שמע⁹⁶ לתקופת-הגאונים. הרעיון הזה מופיע לראשונה בקשר ל'קדיש' בשנת 1615 בספרו של רבי אברהם הורביץ "יש נוחלין": "דקדיש זה אינו תפלה, שיתפלל הבן על אביו לפני ה' שיעלהו משאול, אלא זכות ומצוה הוא

85. ספר הישר לר"ת, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשי"ט, סימן ת"ל.

86. ל' צ'רני וש' מיזליש, קדיש: השפעתו על היהדות, בן-שמן תשס"ח.

87. Wieselstier (footnote 6).

88. מאיר בן ברוך מרוטנבורג, תשובות פסקים ומנהגים, מהדורת י"ז כהנא, חלק ג: הלכות שמחות, ירושלים תשי"ז-תשל"ז, סעיף נ"ז.

89. אלעזר בן יהודה מוורמייזא, ספר הרוקח, ירושלים תשל"ו.

90. שמחה בן שמואל מויטרי, מחזור ויטרי, מהדורת א' גולדשמיט, ירושלים תשס"ט, סימן ק"א. ראו גם י"מ תא-שמע, 'קצת ענייני קדיש-יתום ומנהגיו', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 559-568.

91. יצחק בן משה מוינה, אור זרוע, בני ברק תשי"ח, הלכות שבת חלק ב' דף י"א.

92. ראו גם תא-שמע (לעיל הערה 90).

93. בנימין בן מתתיהו, שאלות ותשובות בנימין זאב, ירושלים תשי"ט, על-פי דפוס ונציה 1539, סימן קס"א; ראו גם Wieselstier (footnote 6), pp. 442-445.

94. קארל (לעיל הערה 2).

95. ספרי על ספר דברים (לעיל הערה 23), פסקה ר"י, עמ' 244.

96. תא-שמע (לעיל הערה 90).

למת, כשבנו מקדש (את) השם יתברך ברבים, והקהל יענה אחריו יהא שמייה רבא מברך".⁹⁷

רעיון זה מבוסס על מאמר התלמוד: "ברא מזכי אבא, אבא לא מזכי ברא [בן מזכה אב, אב אינו מזכה בן], דכתיב ואין מידי מציל".⁹⁸ שוב חוזר הרעיון של זיכוי-הרבים באמירת "יהא שמייה", והפעם – כיסוד, המועיל לכפרת-אב באמצעות בנו. ה'קדיש' עובר מהרבים (כפי שהיה 'קדיש' בית-הקברות בימי הגאונים) ליחיד – כמו בתקופות התנאים והאמוראים (עניית "יהא שמייה", שנהגה אז בקשר ללימוד-תורה), אבל לענין אבל ולא לענייה על תלמוד-תורה! התפיסה של כפרת-בנים על אבותיהם הביאה ליצירה של מספר מנהגים לאבלים קטנים.⁹⁹

צ'רני ומייזליש¹⁰⁰ טוענים, כי 'קדיש-האבלים הועבר מאשכנז לספרד על-ידי הרא"ש (=רבנו אשר), שהיה תלמידו המובהק של המהר"ם מרוטנבורג ועבר לספרד. אבל לא הרא"ש ולא בנו, רבי יעקב, "בעל הטורים", וכן לא האבודרהם, וגם לא הרמב"ם, אינם מזכירים 'קדיש אבלים'. המנהג פשט בקהילות-ספרד, כנראה, לאט, וכמנהג, ולא כהלכה. אזכור ייחודי של אמירת-קדיש' על-ידי אבלים בספרד – מצוי בשו"ת הריב"ש [רבי יצחק בן ששת], שחי בספרד בין השנים 1326-1408: "ונהגו בספרד לומר קדיש דרבנן מי שמת אביו כל שנת אבלו",¹⁰¹ ושם מזכיר גם את פסיקתו של המהר"ם, כי מצווה לומר 'קדיש' על אביו ואמו.

הפעם הראשונה, שמוזכר בה הביטוי 'קדיש יתום', היא על-ידי ר' יוסף קארו במאה השש עשרה ב"שולחן ערוך": "ויש מי שכתב על צד הקבלה שלא לחלוץ עד שאמר בהם כח שלוש קדושות וארבעה) קדישים, דהיינו לאחר **קדיש יתום**, והכי נוהגים המדקדקים".¹⁰²

קדיש-האבלים הועבר, כנראה, מספרד לצפון-אפריקה, אולי כבר לפני גירוש-ספרד, ומשם – לארץ-ישראל על-ידי ר' יוסף קארו.

סיכום

במאמר זה ניסינו להתוות רצף היסטורי להתפתחותו של טקסט ה'קדיש', להאדרת חשיבות אמירתו ולגיוון הרב של נסיבות אמירתו בבתי-הכנסת, בבתי-המדרש ובבתי-הקברות (איור 1). הנחנו, שהוראת-תורה הייתה קיימת בבתי-כנסת (כבבתי-מדרש) כבר בזמן המקדש, ואולי כבר אז נהגו העם לענות "אמן" או טקסטים שונים אחרים בסיום דרשות או שיעורים. לאחר החורבן נשתרשה בארץ-ישראל – אולי בעקבות נהג בבית-מדרשו של רבי ישמעאל – עניית "אמן יהא שמייה" – כטקסט-תפילה יחיד, שמקורו בעם ובלומדי-בית-המדרש. סביר להניח, כי ענייה זו באה בעקבות ענייה קודמת של העם, אף היא באמצעותו של טקסט לא-מקראי: "ברוך שם" בתפילות-יום-הכיפורים בבית-המקדש. התנאים והאמוראים גם יחד, בארץ-ישראל ובבבל, הפליגו בחשיבות הענייה של "יהא שמייה", לשמיא ולארעא גם יחד. חשיבות זו היוותה, לדעתנו,

97. א' הורביץ, יש נוחלין, ירושלים תש"ל, צד 35.

98. סנהדרין ק"ד ע"א.

99. ראו תא-שמע (לעיל הערה 90).

100. צ'רני ומייזליש (לעיל הערה 86).

101. יצחק בן ששת, **שאלות ותשובות בר ששת**, ווילנא תרל"ט, סימן קט"ו; ראו גם 81, p. 6 (footnote Telsner).

102. קרו, יוסף בן אפרים, **שולחן ערוך אורח חיים**, ירושלים תשמ"ב, הלכות תפילין, סימן כ"ה.

את הסיבה המרכזית ליצירתו ולהתפתחותו הרב-גונית של ה'קדיש' בתקופות שלאחר מכן – מתוך מגמה לזכות את הרבים בעניית "יהא שמייה".

ה'קדיש הקצרי', גרעין ה'קדיש', חובר, להערכתנו, בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית, תקופה, שבה נאסרה קריאה והוראה של תורה, וזאת – כאפשרות לזכות את הרבים באמירת "יהא שמייה" שלא לאחר שמיעת דרשה. פיוט ה'קדיש' מפאר את שמו של הבורא בלי להזכירו – תוך זיכרון במשמע של עבודת-המקדש ביום-הכיפורים, שבה נאמר שמו המפורש של האל, והעם ענה בטקסט דומה ל"יהא שמייה". שמותיהם של רוב הפייטנים העבריים וכל הפייטנים בארמית בתקופה הביזנטית בארץ-ישראל – לא נודעו לנו, ועל-כן שם מחבר ה'קדיש' ושמות מקדשי התפילה לא נשתמרו. מקור הטקסט של ה'קדיש' הוא, כנראה, במטבעות-לשון של תפילות יחידים קדומות ובקטעי-פסוקים מקראיים.

לראשונה מופיע ה'קדיש' כתפילה קנונית וכאמירה לאחר לימוד-תורה – בתקופת הגאונים בארץ-ישראל ובבבל. בתקופת-הגאונים נתמסדה גם אמירתו של 'קדיש' על-ידי הש"ץ לאחר אמירה של 'צידוק-הדין' בלויות בבתי-קברות, וזאת – על מנת לזכות את הרבים בציון ברכה לאל על-ידי עניית "יהא שמייה" כחלק מ'צידוק-הדין'. בתקופת-הגאונים הופיע גם טקסט דמוי-קדיש' בעברית, אם כפיוט בהוצאת-ספר-תורה ואם כ'קדיש' ליחיד.

בימי-הביניים, כנראה, בעקבות מסעי-הצלב, העקובים מדם – החלה אמירת 'קדיש' על-ידי יחידים אבלים מתוך רצון לזכות את הרבים בעניית "יהא שמייה" – כחלק מכפרה על ההורים שנפטרו – באמצעות בנייהם. ה'קדיש' הקהילתי-ציבורי של 'צידוק-הדין' בבית הקברות – הפך אף הוא לחלק מהאבל של יחידים.

Pool¹⁰³ מציין מטפורה לחשיבותו של ה'קדיש':

חז"ל קבעו במסכת אבות (פ"א מ"ב): "על שלושה דברים העולם עומד: על התורה, על העבודה ועל גמילות-חסדים". ה'קדיש' מסמל את שלושת יסודותיו אלה של העולם: "התורה", הלא הוא 'קדיש דרבנן'; "העבודה", הלא הם 'חצי-קדיש' ו'קדיש שלם' שבתפילה, הקרויה עבודת ה', ו"גמילות-חסדים", הלא הוא 'קדיש-יתום' הקשור ל"גמילות-חסד של אמת", כפי שנקרא הטיפול בנפטר.

באמירתם של 'קדישים' בתפילה ולאחר תלמוד תורה בביהכ"ס – יש אפוא קידוש-שמו של ה' על הטובה – יחד עם קידוש שמו על הרעה על-ידי ה'קדישים' האישיים של האבלים.

Pool (Footnote 2), p. 10. .103

לוח 1: שלבים בהתפתחות ה'קדיש'

התקופה	השלב	מקורות
ימי הבית השני (המאה הראשונה לפנה"ס)	הוראת-תורה בציבור	כתובת תאודוטוס
תנאים	1. ה'קדיש' אינו מוזכר במשנה ואינו תפילה קנונית 2. עניית "יהא שמיה" נוצרה ונתקבעה בארץ-ישראל לענייה לאחר הוראת דברי אגדה, ויש חשיבות רבה באמירתה	1. מגילה פ"ד מ"ג 2. ילקוט שמעוני, משלי, פרק י"ד; ברכות ג' ע"א; ספרי דברים, פיסקא ש"ו; שבת קי"ט ע"ב
אמוראים	1. ה'קדיש' אינו מוזכר בתלמודים ואינו תפילה קנונית 2. עניית "יהא שמיה" לאחר הוראת דברי אגדה, וחשיבות אמירתה גדולה	2. ברכות כ"א ע"ב; שבת קי"ט ע"ב; סוכה ל"ט ע"א; סוטה מ"ט ע"א; ברכות נ"ז ע"א
ביזנטית	כתיבת ה'קדיש' וקידושו	אין מקורות ישירים לתקופה זו
גאונים	1. אזכור ה'קדיש' כתפילה קנונית: 1.1. בארץ-ישראל 1.2. בבבל 2. 'קדיש' בבית-הקברות 3. 'קדיש' בעברית	1.1. מסכת סופרים 1.2. סדר עמרם גאון 2. סדר רב עמרם גאון עמ' קפ"ו-קפ"ז; תשובות הגאונים גאונים קדמונים סימן קי"ח; סדר רב סעדיה גאון עמ' שני"ח 3. מסכת סופרים פרק י"ד הלכה ו'; רב עמרם גאון, סדר קריאת שמע וברכותיה
ימי-הביניים	התפתחות 'קדיש-האבלים' ('קדיש-יתום')	רבנו תם; המהר"ם מרוטנבורג; "בעל הרוקח"; ר' יצחק מווינה; "יש נוחלין"; "שולחן ערוך"

איור 1: התפתחות ה'קדיש'

